

«Mədəniyyəti anlayışı fəlsəfə lüğətində cəmiyyətin bütün tərzini boyu əldə etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərin məcrusu, həmçinin onları yazdırılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi namına onları istifadə etmək, nəsil-dən-nəslə ötürmək bacarığı kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan xalqının ulu əcdadları tarixən yaşadığıları coğrafiya-landda zəngin mədəni irsə və tovaqlara sahib sakinlər olduqlarınu əks etdirən təkbölmə sühutlər qoyub getmişlər.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN İNCƏSƏNƏTİ

Hər bir xalqın milli mənəvi dəyərlər sistemi onun keçdiyi tarixi inkişaf prosesində özünəməxsus cizgiler əldə edir və bədi yaradıcılıqda təzahür taparaq, həmin xalqın mədəniyyətinin daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Bu özünü qayaüstü təsvirlərdə, memarlıq abidələrində və qədim heykəllərdə, nəbat və həndəsi ornamentlərdə, dekorativ-təbii sənətdə, yazılı ədəbiyyatda, sifahi söz yaradıcılığında və s. göstərir. Məhz tarixin yaddaşına həkk olunmuş və izlər işğal altında olan torpaqlarımızdakı mədəniyyətimizin daşıyıcılarıdır.

Bəzi imperialist maraqlara xidmət edən vicdanlı sənətlərində bu torpaqların böyük məxsus olduğunu sübut edən maddi mədəniyyət nümunələri dinib-dənşməyə başlayır. Etiraf edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq faktlar sübut edir ki, indiki Ermənistan ərazisi tarixən Azərbaycanla məxsus olmuş türk torpaqlarıdır. Dolayısı ilə bunu erməni mənbələrinin özü də təsdiq edir.

«Erməni əhalisinin rus əsgərləri ilə çiyin-çiyinə vuruşduğu 1828-ci il rus-pəriyyə müharibəsi notisiəndə İrəvan Rusiyanın tərkibinə keçdi və quberniya şəhərlərindən birinə çevrildi» (Арслан Гайкович Григорян, Нонна Суренова. Степанын. Ереван, Гарни, Гегард. Эчмяндзин, Ашгарақ 1985, стр.17)

«İrəvan XV əsrdən başlayaraq Pəriyyə və Türkiyə arasında gedən müharibələr arenasına çevrilir. Tarixi mənbələr göstərir ki, bu müddət ərzində İrəvan on dörd dəfə əldən-ələ keçmiş, nəhayət Pəriyyə tərəfindən tutulmuş» (Арслан Гайкович Григорян, Нонна Суренова. Степанын. Ереван, Гарни, Гегард, Эчмяндзин, Ашгарақ

1985, стр.18).

XVIII əsrə aid qravürdə İrəvan şəhərinin görünüşü əks olunur. Həmin qravürün ətrafı şəkildə öyrənilməsi göstərir ki, istər şəhərin quruluşu, istərsə də ayrı-ayrı yaşayış binaları və kult tikintiləri orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin quruluşu ilə eyni xüsusiyyət və formalara malikdir. Orta əsr sənətlərinin (məsələn Əvlviyyə Çələbini) əsərlərindəki qeydlər də həmin qravürə üst-üstə düşür və sübut edir ki, İrəvan qədimdən Azərbaycan şəhəri olmuşdur.

İndi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisində ilk öncə yaşaymış arxaik memarlıq abidələri mənhirlərdir (fransızca men-daş, hiruzun). Zəngəzur, Vedibazar, Qarakilsə rayonları ərazisində mənhirlərə rast gəlikir. Yerli əhali arasında onlara «qoşun daş» deyilirdi. Bu daşların türk tayfaları tərəfindən daş qoşunları (qoşun daş) adlandırılması qədim animistik təsəvvürlərin və atalar kultunun nəticəsidir. Tayfa ağsaqqallarına sözsüz təbəlİK və pərəstis atalar kultunu meydanə gətirmişdi. Mənhir daşlarına canlı məxləq, qüdrətli, hər şeyə qadir varlıq kimi baxılırdı. Qədim İdrakın ənənəvi davamı əsasən daş daşlar canlı, silahlı insan dostası kimi yad edilmişdir. Zəngəzur mahalının Qarakilsə qəsbəsinə e.ə. I minilliyə aid meqalitik tikili qalıqları mövcuddur. Onlar Azərbaycanın digər ərazilərindəki (Xocalı, Ziyarətədağ - Daşkosen, Böyük və Kiçik Qaramurad kəndləri - Gədəbəy) mənhirlərə eyni quruluş və xüsusiyyətlərə malikdir. Yerli əhali hələ də həmin daşları müqəddəs varlıq hesab edir. Maraqlıdır ki, mənhirlərin Azərbaycan da mir dövrünün sonlarında (e.ə I minilliyin sonu, b.ə. ilk

əsləri) yaradılmış insan fiqurları ilə müəyyən yaxınlığı var. Şamaxı rayonuun (Xınıslı, Dağkolan) kəndlərindən tapılmış daş heykəllərin təhllis göstərir ki, bu heykəllər vəfat etmiş döyüşçünün ruhunun sonradan gəlib onu tapması üçün qəbrinin üzərində qoyulmuş. Eyni ilə mənhirlər də ölmüş döyüşçünün ruhunu simvolizə edirdi. Göründüyü kimi, qərbi Azərbaycan ərazisində tapılan mənhirlər ilə digər ərazilərdəki qədim türk heykəllərinin ideoloji əsası eynidir.

Azərbaycan ərazisində yaşayışın ən qədim izləri həm də qayaüstü təsvirlərdə axtarmaq doğru olardı. Zəngəzur mahalının Qarakilsə və Lorı mahalının Soyuqbuluq kəndi yaxınlığındakı Armudlu və Qaçaqırlan dərələrində e.ə V-IV və e.ə III-II minilliklərdə aid qayaüstü təsvirlər vardır. Həmin qayaüstü təsvirlərin Qobustan, Şüvəlan (Aşqeron), Gəmiqaya (Naxçıvan MR) və Kəlbəcər dağlarında aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlərə stilistik oxşarlığı, fiqurların plastikliyi, şərtiliyi, sxematikliyi, təsvir məkanında fiqurların düzümü, təsvirlərin (insan, at, keçi, maral, tur, pələng, canavar və s.), rəq və öv səhnlərinin identikliyi ulu əcdadlarımızın həyat və məişətini, dünyəderkini özünəməxsus, maraqlı dillə çatdırmaqla yanaşı Qərbi Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu aşkar surətə sübut edir.

Soyuqbuluq kəndi yaxınlığında aşkar olunmuş təsvirlər arasında xüsusilə diqqət çəkəni şərtili, sxematik və sət konturlarla çəkilmiş, üstündə əjdaha təsviri olan maral rəsmidir. Maral təsviri bolluq və bərəketin, əjdaha isə şər qüvvələrin rəmzi hesab olunur.

Maral və əjdaha təsviri Azərbay-

can incəsənətində geniş yer almış motivlərdən biridir. Hələ 1898-ci ildə rus alimi A.Bobinski Qarabağda qazıtı işləri aparın alman dili müəllimi E.Reslere məktubla müraciət edərək Qarabağ xalqalarında rast gəlinən S hərfinə bənzər naxışın mənasını öyrənməyi xahiş etmiş və yazmışdır: «...Mən əminəm ki, hazırda rəmzi məhiyyəti bu bəzak uzaq keçmişdə real varlıq təmsil etmişdir. Ona görə də biz bunun əcdadını canlı təbiətdə axtarmalıyıq...». Həqiqətən də incəsənətimiz əjdaha motivinə geniş yer verilməsi əbas yere olmamışdır. Bu motiv uzaq keçmişlərdə elə indi də türk dilli xalqların həyatı, məişəti, folkloru, mitologiyasında önəmli yer tutmuşdur. Hətta bu günədək ilan və əjdaha totemi ilə əlaqədar yer adlarına rast gəlinir. Naxçıvanda «İlan dağı», Qazaxda «Əjdaha qayası», Göyçə gölü ətrafındakı bir çox yerlərdə, Karvansaray (indiki İcevan) rayonunun Çalı kəndində «Əjdaha yurdu», Basarkeçer rayonunun (indiki Vardenis) Zod kəndində «Əjdaha qayası» və s. adlanan yerlər buna misaldır. Əjdaha obrazı «Məlik-məmməd», «Tapdıq», «Qara at» və s. kimi Azərbaycan xalq nağıllarında geniş yer almışdır. Bu nağıllarda əjdaha əsasən şər qüvvələri təmsil edir.

Azərbaycan alimi, folklorşünası M.Ə.Seyidov göstərir ki, türk dilli xalqlar arasında yayılmış əjdaha sözü fars sözüdür. Türklər bu sözü əjdaha-dən əvvəl «buk» kimi işlədirdilər. Tədqiqatçıların fikrincə erkən orta əsrlərdə «Buka» həm qəbilə onqonunu adı, həm də qəbilənin dini və dünyəvi rəhbərlərinə verilən ad olmuşdur.

Qarabağın xovlu xalqları, o cümlədən «Vəmi» adlı xahlarda sayı 16, 20, 24-ə çatan əjdaha rəsmələrinə rast gəlinir. Stilizə edilmiş əjdaha rəsmələrinin təşkil olunan paxlava kompozisiyası sxemində toxunan, xalq arasında «Xətayi» adlandırılan xahlılar İstambulda Topraqçı, Xalı, Nyu-Yorkda Metropoliten, Budapeştdə Dekorativ sənətlər muzeyində saxlanılır.

Əjdaha təsvirinin Qafqaz, İran və Anadoluda yayılmasının səbəbi türk qəbilələrinin Orta və Mərkəzi Asiyada qərbə doğru axını ilə əlaqədardır. Görkəmli türk alimləri Ə.Esin, O.Aslanpa, N.Diyarbakirli və fransız sənət-

şünası Ameranq Saqızyan bu fikri təsdiq edir.

Erməni mənbələrinin özləri də bəzən dolayısı ilə bu fikri təsdiq edirlər. Bəzi erməni «tədqiqatçıları» Azərbaycana məxsus xalqalar üzərindəki ornament və təsvirləri əsas götürərək həmin xalqların guya ermənlərə məxsus olmasını iddia edirlər. «Xalçaçılıq sənətində analoqu olmayan vişapaqroq (əjdaha xalçası) adlanan, erməni xalqaları cürbəcürdür. Ara sahənin əsas mərkəzi erməni folklorunda keyrixaq və şər qüvvələri təmsil edən «vişap» (əjdaha) təsviridir». (www.iwf.ru/main/bar2_125_1050.htm)

Erməni sənətşünası Nonna Stepanyan özünün «Erməni incəsənəti» (1989) adlı kitabında erməni xalçaçılığında böhs edir. Qarabağ qrupuna aid Azərbaycan xalçasının təsvirini verərək bu xalqın 1700-ü ilə aid olduğunu qeyd edir və erməni «Qora» xalçası kimi təqdim etməyə çalışır. Lakin həmin xalqın Qarabağ xalça məktəbinə aid olan «Çələbi» xalçası olduğunu xüsusi olaraq sübut etməyə cəhtiyac duymuruq. Çünki erməni müəllif özünü xalqın adını ingilis dilində «Gohar» olaraq göstərmişdir. Əslində isə bu ad xalqın toxiyan qadının adından götürülmüşdür. Qeyd etdiyimiz kimi həmin xalı hansını ki, üzərində əjdaha təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aiddir. Azərbaycan dilində isə söz «Gövhar» yazılır, danışıqda isə «Göhor» şəklində işlədilir.

Bir sıra erməni mənbələrinə üzərində sakkizgüşəli təsvirlər olan xal-

Qarabağ xalçası, Çələbi, VII əsr

Keramik qablar

Üçkilə məbədi

rə şorti dekorativ, obraz həllinə görə sxematik planda işlənmişdir.

Bədii yaradıcılığın təkmilləşmə dövründə təsadüf edən əsərlərindən Mirzə Qədim artıq bir rəssam olaraq şöhrət tapmış itedadlı sənətkar kimi, İrəvan sərdañ Hüseynqulu xanın məşhur sarayının divar rəsmlərini bərpa etmək üçün dəvət almışdır. Burada rəssam sarayın otaqlarını, o cümlədən güzgüli zalın divarlarını bəzəyən köhnə dekorativ pannoları və süjetli kompozisiyaları yenidən bərpa etməklə bərabər bir neçə orijinal əsərlər və tarixi şəxslərin portretlərini yaratmışdır.

100 x 200 sm ölçülərində olan iri kətan parçalar üzərində yağlı boya texnikasında işləyərək divarlara yapışdırılmış bu əsərlər monumentallığı, ifaçılıq torzi və icra texnikasına görə milli təsviri sənətimizdə tamamilə yeni keyfiyyətli əsərlərin meydana gəlməsi demək idi. Rəssamın erkən dövr yaradıcılığına məxsus əsərlərindən fərqli olaraq, bu pannolarda mücərrədlikdən uzaq konkret tarixi şəxslərin - Fətəli şahın, onun oğlu Abbas Mirzənin, Hüseynqulu xanın və qardaşının portretləri təsvir olunur.

Mirzə Qədim İrəvanının yaradıcılığının son püxtələşmə dövrünü hazırda məlum olan ən qiymətli əsərlərinin yaradılması dövrü kimi xarakterizə etmək olar. «Oturmuş qadın», «Vücuulla Mirzə», «Şah Tələt» (Gürücün İncəsənət Muzeyi), «Molla», «Şərq qadını», «Naməlum qadın», «Oturmuş qadın» (İsəbuur XIX əsr rəssamı «Qacar üslubunda yaradılmış ən qüvvətli əsəri hesab olunur), «Şahzadə arvadı ilə», «Şah və vəzir» və s. kimi əsərlər də dövrə yad edilmişdir. Həcmlik, zəif də olsa işıq-kölgə tozadı, xəfif rəng keçidi və perspektiv qanunlarından istifadə Mirzə Qədim İrəvanının müasir formalı realist boyakarlığın bəzi xüsusiyyətlərinə yiyələndiyini sübuta yetirir.

Klassik Azərbaycan miniatürü, xalq sənətinin zəngin ənənələri və dəzgah rəngkarlığının realist formasına əsaslanan Mirzə Qədimin yaradıcılığı milli təsviri sənətimizin inkişafında yeni bir mərhələ təşkil edir. Bununla da Azərbaycan təsviri sənətində şorti dekorativ üslubdan keyfiyyətə yeni realist sənətə keçid başlanır.

Ərazisində mədəniyyətimizin bu

qədr zəngin nümunələri olan Qərbi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın köməyi ilə Ermənistan dövlətinin qurulmasından sonra ötən 100 ilə yaxın bir müddətdə minlərlə maddi mədəniyyət nümunələrimiz məhv edilmiş, məqsədlə, planlı surətdə milli mədəniyyətimizin nişanları yer üzündən silinmiş və bu ərazidə yaşayın Azərbaycan türkləri zaman-zaman öz doğma yurdlarından didərgin salınmışdır.

«29 noyabr 1920-ci il Ermənistan üçün sadəcə Sovet hakimiyyətinin qurulması günü deyildi. Həmin gün əsrlərlə dövlətlikdən mərhum olmuş erməni xalqının tarixində dərçiləy və erməni dövlətinin yaradılması günü kimi yadda qalmışdır». (Arıvan Qaykoviç Qriqorov, Nonna Surenova Stepanov. Erevan, Qarni, Qeqard, Gəmiadzin, Aştarak 1985 str.18).

XVI əsrin əvvəllərinə aid tarixi sənədlər (məsələn: Çuxur-Sakət bəylərbəyi Rəvanqulu xanın Şah İsmayla yazdığı məktub 1519-cu il) göstərir ki, Van gölünün sahillərinə, oradan da indiki Ermənistan ərazisinə köçürülən ermənilərin sayı cəmi 15 min nəfər təşkil edirdi. 1829-1832-ci illərdə isə bölgədə əhalinin siyahıyaalması aparın rə məmuru I.Şopen buradakı erməni əhalisinin sayını 25 min civarında göstərir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilərin sayı artaraq 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdır. N.Şavarov özünün «Cənubi Qafqazda rus işarı yeni təhlükə» (1911) əsərində ermənilərin yerli deyil, köçürülmə əhali olduqlarını göstərir. 1978-ci ildə isə Ağdərə rayonunun Mehman kəndində ermənilərin Qarabağa köçürülmələrinin 150 illiyinə həsr olunmuş abidə qoyulmuşdu. Həmin abidənin üzərində erməni dilində «MARAĞA 150» yazılmışdı. Bu isə ermənilərin Qafqazda indiki İran ərazisindən köçürüldüyünü şəksiz-şübhəsiz sübut edirdi. Hətta bu gün «Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan» ideyasından danışıq bəzi erməni ideoloqlarının özü həmin abidənin qarşısında foto çəkdirmişdilər. Lakin 1991-ci ildə ermənilər artıq öz saxta torpaq iddiaları ilə üst-üstə düşməyən bu tarixi faktı yer üzündən silmək məqsədi ilə həmin abidənin sö-

külməsinə qərar verdilər.

I.Şopen 1832-ci ildə təkcə İrəvan şəhərində 12 məscid, 9 hamam qeydə almışdır. Həmin məscidlərin adları və yerləri nəinki tarixi sənədlərdə öz əksini tapır, hətta 1960-cı illərə qədər İrəvan da yaşayın Azərbaycanlıları bunu özəbr olaraq həfzində saxlamışlar.

Rus ordusunun müsəlman türk şəhəri olan İrəvan qalasını işğal etməsinə təsvir edən rəssam Rubonun 1827-ci ilə aid rəsm əsəri şəhərin görüntüsünü əks etdirir. Həmin rəsmdəki müsəlman məscidlərinin gümbəzləri və minarələrinin çox olmağuna görə üçün sadəcə kor olmaq lazımdır.

Bütün bunlar vaxtı ilə ayrı-ayrı dövlətlərin imperialist maraqlarına uyğun olaraq Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılan ermənilərin milli mədəniyyətimizə qarşı əsl təcavüz siyasəti yeritdiklərinin inkar olunmuş faktlarla sübut edir.

Erməni mənbələrinin özləri də təsdiq edir ki, bu ərazidə yaşadıqları müddət ərzində erməni mədəniyyəti adı altında yaratdıqları incəsənət «əsərləri» ele tutmuş mədəniyyətinin təsiri altında yaradılanlardan ibarətdir. Məsələn tanınmış erməni rəssamı Martiros Saryan yazırdı: «... demək olar ki, Konstantinopolda iki ay yaşadım və bu müddət ərzində mən çox yaxşı işləyə bildim. Buranın küçüləri, həyat ritmi, parlaq toplum və xüsusən möhkəm ailə dəyərləri mənim üçün böyük maraq kəsb edirdi». Və yaxud «Mənim Şərq anlayışları onun xarakterik əlamətlərini tapmaq məqsədini verdi ki, öz əsərlərini daha da olvan edim. Şərq realizmini təməşaqçaya çatdırmaq, bu dünyanı daha da inandırıcı surətdə vermək istəyirdim». (<http://www.saryan.info/biografy.php>) Minlərlə belə etirafdan təkcə bir bu kifayətdir ki, fikrimiz təsdiq olunur.

Sonda yenidən əvvəlki fikrə qayıdaraq qeyd etmək istəyirdim ki, mədəniyyət keçmişinin daşıyıcısı kimi xalqımızın Qərbi Azərbaycandakı minillərə yaşı olan tarixini yaşadır və heç bir işğal faktı onun izlərini yaşadığı coğrafiyalardan silib ata bilməz.

**Qalib QASIMOV,
sənətşünas**